

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**АРХІВНІ ФОНДИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(кількісна характеристика)***

Автор робить спробу за різними параметрами визначити кількісні характеристики архівних матеріалів з фондів повітових судів Лівобережної України, що зберігаються в архівосховищах Києва, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова та Брянська (Росія).

Останнім часом історична наука збагатилася комплексами джерел, що досі не використовувалися у дослідженнях істориків. Цей процес стимулює науковців до створення робіт на нові, недосліджені ще теми (або такі, що розглядалися однобоко, через призму радянської ідеології). З'являються праці українських вчених, присвячені історії різних верств населення, зокрема дворян та козацької старшини; досліджується історія різноманітних державних і релігійних структур, таких як жандармсько-поліцейські, судові, адміністративні, церковні установи тощо¹. Стали доступними наукові праці істориків з числа представників вітчизняної діаспори, перекладаються і видаються дослідження зарубіжних істориків².

Це зумовлює необхідність джерелознавчого аналізу нових фактів і матеріалів, що вводяться до наукового обігу. У зв'язку з цим великого науково-практичного значення набуває детальне дослідження матеріалів судових органів в Україні періоду Російської імперії, зокрема документів повітових судів, які комплексно ще не були введені до наукового обігу.

З цією метою нами були досліджені архівні фонди повітових та повітових земських судів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м.Київ (далі - ЦДІАУК) та державних архівах Брянської (Російська Федерація) (далі - ДАБО)³, Полтавської (далі - ДАПО), Сумської (далі - ДАСО), Харківської (далі - ДАХО) та Чернігівської (далі - ДАЧО) областей.

Під час цієї роботи були виявлені різноманітні за характером і змістом документи цих установ. Матеріали повітових судів, що діяли на території Лівобережної України, містять важливу інформацію для вивчення окремих аспектів: соціально-економічної та суспільно-політичної історії, генеалогічних та краєзнавчих досліджень тощо⁴.

Повітові суди були запроваджені згідно з “Учреждением о губерниях” (1775 р.), а скасовувалися судовою реформою 1864 р. З приходом до влади Павла І на землях колишньої Гетьманщини була зроблена спроба відновити елементи автономії, які були скасовані Катериною ІІ. У цей час повітові суди отримали назву повітових земських. На функціях цих установ це не відбилося, а назва “повітовий суд” була відновлена у 1831 р.⁵

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 -

“Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)”.

Повітові суди були становими судовими органами першої інстанції (з виборними з-поміж дворян повіту суддею та засідателями). На них покладалося вирішення справ місцевого (повітового) дворянства⁶. Розглядаючи справи дворянського, а згодом і деяких інших станів, повітові суди накопичували у своїх архівах велику кількість документів, що містять важливу інформацію про різні верстви населення та окремих їхніх представників, відносини між ними, умови життя, події, що відбувалися наприкінці XVIII - 60-х роках XIX ст. тощо. Повітові суди виконували також низку адміністративних та нотаріальних функцій.

У вищеназваних архівосховищах у фондах повітових судів донині збереглося близько 18,2 тис. справ.

* * *

Під час роботи з даним джерелом було приділено увагу стану збереженості документів. Він не однаковий. Частина справ дійшла до нас добре збереженою, про що свідчить цілісність і закінченість справ за змістом, їх велика кількість по конкретних судах, добра збереженість паперу, чіткий текст. Інша частина збереглася значно гірше (справи часто розшиті, в них збереглися не всі аркуші, папір часто запліснявілий і ламкий, чорнила місцями стерті або розмиті, затухаючий текст).

Матеріали повітових судів з фондів ЦДІАУК виявити було найважче. Це пов'язано з тим, що тут зберігаються 33 фонди повітових земських судів. З них лише у 13-ти містяться справи досліджуваних нами установ: Борзнянський (Ф.1509), Гадяцький (Ф.1704), Городницький (Ф.1505), Кобеляцький (Ф.12), Конотопський (Ф.1702), Кременчуцький (Ф.1294), Мглинський (Ф.1729), Новгород-Сіверський (Ф.1731), Новозибківський (Ф.1730), Пирятинський (Ф.1732), Суразький (Ф.1734), Хорольський (Ф.1735) повітові суди. Матеріали 15-ти фондів охоплюють період з 1763 до 1781 рр. А у 5-ти фондах повітових земських судів (Зіньківський - Ф.1727, Полтавський - Ф.1697, Прилуцький - Ф.1701, Сосницький - Ф.1503, Чернігівський - Ф.47) - змішані справи 1763-1781 та 1797-1823 рр.

Кількість справ повітових земських судів періоду 1797-1823 рр. у фондах цих установ, що зберігаються у ЦДІАУК незначна (менше 40). Це пояснюється також переміщенням архівних справ з них до інших фондів чи архівосховищ. Наприклад, у фонді Гадяцького повітового земського суду (Ф.1704) у 60-80-х роках XX ст. зберігалися 52 од.зб., які хронологічно охоплювали 1766-1799 рр. Нині у цьому фонді залишилася одна справа, датована 1811 р. (справа навіть не вписується у колишні хронологічні межі фонду, тому можна припустити, що склад фонду змінився на 100%)⁷.

У фондах ДАСО матеріали Роменського повітового суду представлені лише однією справою за 1788 р. (Ф.1170); Глинського - двома за 1789 та 1796 рр. (Ф.713). Невелика кількість справ (всього 44) збереглася від Недригайлівського повітового суду (Ф.708). Усі вони датовані кінцем XVIII ст. (1780-1797 рр.). Майже такою ж кількістю справ (всього 40) представлені матеріали Білопільського повітового суду (Ф.704).

Краще збереглися матеріали повітових судів Миропільського (Ф.706) - 118, Лебединського (Ф.763) - 139, Сумського (Ф.747) - 392, Глухівського (Ф.630) - 210, Кролевецького (Ф.596) - 323 од.зб.

Великою кількістю документів представлені матеріали Конотопського (Ф.582) та Охтирського (Ф.746) повітових судів - 903 та 854 од.зб. відповідно.

Матеріали досліджуваних установ, представлені в ДАЧО, збереглися гірше, хоча загальна їх кількість значно більша, ніж в ДАСО. Так, від Березнянського повітового суду (Ф.479) до нас дійшли 3 справи, Козелецького (Ф.380) - 45, Новгород-Сіверського (Ф.557) - 21, Остерського (Ф.575) - 35, Сосницького (Ф.456) - 15. Краще збереглися матеріали Борзнянського повітового суду (Ф.405) - 204 справи, Городнянського (Ф.433) - 169, Ніжинського (Ф.352) - 132, Чернігівського (Ф.245) - 336. Найбільша кількість справ залишилася від Прилуцького повітового суду (Ф.622) - 5106.

Щодо ДАХО, то тут документація повітових судів у цілому представлена найкраще порівняно з іншими архівами. Загальна кількість справ тут дещо менша, ніж в ДАЧО (5860 од.зб.). В ДАХО ці матеріали представлені по дев'яти повітах, а в ДАЧО - по десяти, і кількість справ по кожному окремому суду в ДАХО значно більша, ніж в ДАЧО (виключенням є лише Прилуцький повітовий суд Чернігівської губернії, від якого збереглося 5106 справ). Найменша кількість матеріалів тут збереглася від Старобільського (Ф.290) та Золочівського (Ф.1016) повітових судів Харківщини - 70 і 114 справ відповідно.

Дещо краще збереглися фонди Харківського суду (Ф.292) - 304 од.зб. Найкраще збережені матеріали повітових судів Богодухівського (Ф.282) - 1268, Валківського (Ф.284) - 732, Волчанського (Ф.285) - 504, Зміївського (Ф.286) - 675, Ізюмського (Ф.287) - 1622 та Куп'янського (Ф.288) - 571 од.зб.

Найгірша по Лівобережній Україні збереженість даного джерела в ДАПО. Загалом у цьому архіві зберігається більше 30 справ повітових судів Лівобережної України, які розміщені у дев'яти фондах: Гадяцький повітовий суд (Ф.13) - 1, Зіньківський повітовий земський (Ф.16) - 2, Городиський повітовий (Ф.567) - 2, Хорольський повітовий (Ф.569) - 3, Лохвицький повітовий земський (Ф.575) - 1, Кременчуцький повітовий (Ф.794) - 1, Полтавський повітовий (Ф.798) - 1, Лохвицький повітовий (Ф.857) - 1, Пирятинський повітовий (Ф.1005) - 12, Лубенський повітовий (Ф.1033) - 5, Миргородський повітовий (Ф.1034) - 8 од.зб.

Причини такого стану речей цілком об'єктивні і поважні. У 1943 р. під час відступу фашистами були знищені майже всі архіви Полтавщини. В тому числі було зруйновано обласний архів разом з усіма документами, які не були евакуйовані. Тільки в цьому архіві було знищено 2689 архівних фондів (1572795 справ), не враховуючи великої кількості неописаних документів. Усі ці документи охоплювали період історії з 1648 до 1940 рр.⁸ Матеріали повітових судів Полтавщини, ймовірно, були знищені разом з іншими архівними документами.

Фонди повітових судів території колишньої Гетьманщини ДАБО незначні за кількістю. Так, у фонді Мглинського повітового земського суду (Ф.98) збереглося 78, Стародубського (Ф.254) - 287, Новозибківського (Ф.167) - 13, Мглинського повітового (Ф.94) - 45, Суразького (Ф.110) - 114, Стародубського (Ф.135) - 22, Новозибківського (Ф.160) - 156 та Погарського (Ф.145) - 1 од.зб.

* * *

Матеріали повітових судів можна умовно поділити на такі основні категорії:

1. Документи державних установ, у тому числі і внутрішня документація самих повітових судів. До числа цих матеріалів ми відносимо різноманітні укази вищих установ та рапорти і повідомлення нижчих; листування повітових судів з іншими установами; книги, куди записувалися акти купівлі-продажу, дарування, приходу-розходу коштів, повідомлення; журнали засідань суду; формулярні списки та заяви чиновників суду (далі - *внутрішні* документи чи матеріали).

2. *Цивільні* справи про спадкування; купівлю-продаж чи дарування майна; суперечки за маєтки чи земельні ділянки; борги та штрафи; призначення опікунів над майном та дітьми померлих дворян; з'ясування належності до того чи іншого стану; порушення статутів продажу; посадові порушення і т.п. До цієї ж категорії відносимо ті архівні справи, де документально зафіксовані нотаріальні дії повітових судів (затвердження т.зв. "*купчих*" документів, спадщини тощо).

3. *Кримінальні* справи, пов'язані з вбивствами, розбоєм, крадіжками, втечами селян від своїх власників, народженням (і часто при цьому вбивством) незаконних дітей, підробкою грошей, документів і мір, самогубствами, бунтами чи підбурюваннями до них, корчемством і т.п.

Усі три категорії архівних справ представлені досить широко. Поділ на такі категорії був зумовлений змістом архівних справ. Найгірше всі три категорії справ представлені матеріалами повітових судів, що зберігаються у ДАБО, ДАПО і ЦДІАУК. Першу категорію матеріалів у фондах ДАБО містять близько 100 справ, другу - близько 370, а третю - дещо менше 300. Інші два названих архіви нараховують надто незначну кількість справ повітових судів в цілому, і оперувати такими цифрами уявляється некоректним. Наприклад, у ДАПО їх загальна кількість - близько 40 (саме з цієї причини ми не в усіх випадках наводимо кількість матеріалів повітових судів тієї чи іншої групи, що зберігаються у ДАПО та ЦДІАУК).

Понад 4 тис. архівних справ з фондів повітових судів відносяться до категорії внутрішніх документів. Найбільше таких матеріалів зберігається у держархіві Чернігівської області (понад 1,6 тис. од.зб.). Не набагато менше їх зберігається і у держархіві Харківської області (понад 1,4 тис. од.зб.). Матеріали цієї категорії можна поділяти на різні групи залежно від ознак, що їм притаманні.

З-поміж архівних справ цієї категорії особливу увагу привертають ті, де містяться формулярні списки чиновників і службовців повітових судів. Такі матеріали є цінним джерелом до вивчення історії розвитку чиновницького апарату Російської імперії, зокрема на лівобережних українських землях, а також під час генеалогічних досліджень. Концентровано формулярні списки містяться у 71 архівній справі повітових судів (ДАБО - 3, ДАСО - 10, ДАХО - 3, ДАЧО - 55). Епізодично такі списки зустрічаються в архівних справах, де містяться укази, рапорти, циркуляри, що надходили до даних установ.

Діяльність багатьох державних установ кінця XVIII-XIX ст. знаходила своє відображення у журналах їх засідань. Не були винятком і повітові суди. Журнал засідань установи для офіційного діловиробництва Російської імперії досліджуваного періоду був основною формою фіксації обговорення і вирішення тих чи інших питань. З-поміж повітових установ дореформеного періоду саме журнали таких судових органів, як земські або повітові суди, викликають найбільший інтерес. В архівних фондах повітових судів відклалися значна кількість таких журналів - 1168 од.зб., з яких у ДАБО - 21, ДАСО - 345, ДАХО - 373, ДАЧО - 429.

Кожна цивільна чи кримінальна справа, що була у провадженні повітового суду, обов'язково містила виписки з журналів засідань стосовно даного питання.

Коло питань, що вирішувалися повітовими судами, їхні повноваження, внутрішній розпорядок, склад досить детально висвітлювали також у т.зв. *"книгах записів"* цих установ. До таких *"книг"* заносилися факти укладання різноманітних угод (купівлі-продажу, даріння тощо), фіксувалися витрати коштів чи їх надходження до повітових судів і т.п. Такі матеріали в архівах представлені 1791 од.зб. (ДАБО - 38, ДАСО - 412, ДАХО - 833, ДАЧО - 508).

* * *

До категорії цивільних справ відноситься більшість архівних матеріалів - понад 8 тис. Найбільше цивільних справ повітових судів збереглося у ДАХО (близько 3,2 тис. од.зб.). Велика кількість таких матеріалів збереглася і в ДАСО та ДАЧО (2,1 тис. та понад 2,4 тис. од.зб. відповідно). З їх числа також можна виокремити різні групи матеріалів.

Матеріали повітових судів Лівобережної України детально відображають різноманітні відносини між представниками різних верств населення, особливо дворянства. Велику частку, зокрема, становлять справи майнового характеру.

Серед них, наприклад, спадкові. Кількість справ повітових судів, присвячених спадкуванню чи розподілу спадкового майна, досить велика. У ДАСО зберігається близько 700 справ, присвячених регулюванню спадкових відносин. У фондах ДАЧО - близько 470. Трохи менша кількість спадково-майнових справ повітових судів зберігається і у фондах ДАХО - близько 400. В ДАБО - близько 90 справ. Найменше справ цієї категорії зберігається у ДАПО - 2. Таким чином, загальна кількість спадкових справ, що збереглися донині, становить понад 1,6 тис. од.зб.

Близькими до спадкових були справи опікунські. У фондах повітових судів їх відклалося відносно небагато - 71 од.зб. (ДАБО - 20, ДАСО - 16, ДАХО - 12, ДАЧО - 23). У таких справах розглядалися питання призначення опікуна над дітьми чи майном померлого дворянина, інколи - скарги на опікуна з боку родичів померлого (як правило, якщо вони розраховували отримати частку майна) або селян, які були приписані до опікуваних маєтків (при жорстокому поводженні з ними).

Розглядалися повітовими судами також справи стосовно питань володіння закладами і підприємствами та ведення торгівлі (мається на увазі постійна торгівля з метою отримання прибутків, а не разовий продаж майна). До таких закладів і підприємств відносяться млини, шинки, горілчані, цукрові, цегляні заводи тощо. Щодо торгівлі, то повітові суди частіше розглядали

справи стосовно продажу горілчаних напоїв, що було монополією держави. У фондах повітових судів відклалися незначна кількість справ такого характеру - лише 127 (ДАБО - 1, ДАСО - 24, ДАХО - 56, ДАЧО - 46).

Близько 100 од.зб. з фондів повітових судів присвячені розмежуванню земельних наділів (ДАСО - 26, ДАХО - 67, ДАЧО - 8). Справ, пов'язаних з суперечками навколо земельних володінь - понад 1,1 тис. Найбільшою є кількість справ повітових судів про суперечки щодо володіння маєтками - близько 2 тис. Понад 1,3 тис. справ повітових судів присвячені купівлі, продажу, оренді чи дарінню різного майна, худоби, земель, маєтків.

Серед цивільних справ досліджуваних установ помітне місце посідають ті, що присвячені боргам. Джерелом боргів могли служити несплата коштів за оренду майна (як правило, землі), неповернення (або несвоєчасне повернення) позичених коштів, несплата грошей за т.зв. "*винный откуп*" (право виготовляти і продавати певну кількість горілчаних напоїв, яке держава могла надавати приватним особам за окрему плату) тощо. Ситуації, коли боргові суперечки вирішувалися судом, були дуже розповсюдженим явищем. Про це свідчить досить велика кількість таких справ в архівних фондах повітових судів - 762 од.зб. (ДАБО - 26, ДАСО - 91, ДАХО - 213, ДАЧО - 432).

В окрему групу з числа цивільних справ можна виділити справи про штрафи та стягнення. Вони, як правило, невеликі за обсягом і містять документи, пов'язані з покаранням у вигляді штрафу на користь держави чи погашенням збитків, нанесених приватним особам. Про це свідчать навіть назви справ, де акцентується увага не на скоєному правопорушенні, а на конкретному виді покарання, призначеному повітовим судом. Таких справ було виявлено 276 (ДАБО - 9, ДАПО - 1, ДАСО - 120, ДАХО - 103, ДАЧО - 43).

* * *

До категорії кримінальних матеріалів відносяться понад 6 тис. архівних справ. Найбільше кримінальних справ збереглося у ДАЧО (понад 2,8 тис. од.зб.). У ДАСО і ДАХО таких справ нараховується 1,2 тис. та понад 1,8 тис. відповідно. З-поміж матеріалів цієї категорії нами також було виділено низку окремих груп справ.

Якщо до числа кримінальних справ майнового характеру відносити лише ті, де йдеться про завдання матеріальних збитків, а саме - незаконні вирубки дерев, покоси, знищення межових знаків і т.п. (не враховуючи справи, пов'язані з крадіжками і пограбуваннями). Їхня кількість становить 392 од.зб. (ДАБО - 27, ДАСО - 97, ДАХО - 125, ДАЧО - 143).

Якщо включити сюди справи про пограбування, крадіжки, підпали, то загальна кількість справ буде становити 2866 од.зб. (ДАБО - 118, ДАСО - 576, ДАХО - 699, ДАЧО - 1473).

До кримінальних злочинів економічного характеру відносилося т.зв. корчемство, тобто не санкціоновані державою виготовлення і продаж горілчаних напоїв (це була монополія держави). Архівосховища містять 48 таких справ (ДАБО - 2, ДАСО - 23, ДАХО - 22, ДАЧО - 1).

Найбільшу частку серед кримінальних справ займають згадані документи про грабежі та крадіжки майна і грошей - 1837 (ДАБО - 69, ДАСО - 365, ДАХО - 521, ДАЧО - 882); розбійні напади та вбивства (ці злочини нами об'єднані в одну категорію, тому що, як правило, були невід'ємними

складовими одне одного) - 802 (ДАБО - 66, ДАСО - 163, ДАХО - 203, ДАЧО - 370); підпали майна та маєтків - 637 (ДАБО - 22, ДАСО - 114, ДАХО - 53, ДАЧО - 448) та втечі селян від своїх господарів і переховування таких втікачів - 590 од.зб. (ДАБО - 18, ДАСО - 107, ДАХО - 388, ДАЧО - 77).

Близькими до останньої групи кримінальних справ є справи про заарештованих бродяг та безпаспортних селян. Хоча ми виділяємо їх в окрему групу, велика їх частина врешті-решт присвячувалася селянам, які втекли від свого власника чи уникали рекрутського набору, але причиною їхнього арешту стали відсутність документів чи підозріла поведінка (факт їхньої втечі розкривався пізніше у ході розслідування). Таких справ у фондах повітових судів відклалося 312 (ДАБО - 23, ДАСО - 61, ДАХО - 89, ДАЧО - 139).

Представники непривілейованих станів мали досить обмежене коло соціальних прав і були недостатньо захищені від проявів свавілля представників вищих соціальних груп. Як наслідок, саме серед них у більшості випадків мали місце такі явища, як незаконнонароджені діти. І саме представники цих верств в основному були фігурантами (як виконавцями, так і постраждалими) у справах про статеві злочини.

Народження дітей поза шлюбом переслідувалося законом і розцінювалося як злочин. До того ж це явище здебільшого супроводжувалося вбивством дитини, щоб уникнути відповідальності перед законом, або ж таких дітей таємно підкидали іншим людям. Серед матеріалів повітових судів таких справ - 167 (ДАБО - 6, ДАСО - 41, ДАХО - 42, ДАЧО - 78).

Справ про статеві злочини серед матеріалів повітових судів було виявлено 99 (ДАБО - 6, ДАСО - 15, ДАХО - 44, ДАЧО - 34).

130 справ даних установ присвячені таким злочинам, як фальшування грошей (монет і асигнацій), документів і мір (ДАБО - 9, ДАСО - 26, ДАХО - 37, ДАЧО - 58). Причому більша їх частина (78 справ) присвячена саме фальшуванню документів і мірил (ваги, об'єму і т.п.).

Майже така сама кількість справ присвячена проявам непокори: підбурюванням до бунтів, бунтам, непокорі представникам влади - 121 од.зб. (ДАБО - 5, ДАСО - 28, ДАХО - 51, ДАЧО - 37). Безпосередньо виступам селян проти своїх власників чи управителів поміщицькими маєтками присвячено дуже мало матеріалів (менше 20 справ). Більшість документів висвітлюють факти непокори державним службовцям судових і поліцейських органів.

Значна частина кримінальних справ, що знаходилися у виробництві повітових судів, присвячена нанесенню образ і побоїв. Ці справи дуже важко розрізнити. Це пояснюється специфічною юридичною термінологією того періоду. Справа у тому, що однозначно можна охарактеризувати справи про побої - це нанесення тілесних ушкоджень. Що ж стосується образ, то без детального ознайомлення зі справою не можна сказати, про що вона. Образа у тогочасній термінології називалася "*обида*" (рос.). Це могла бути образа як нанесена словами, так і т.зв. "*обида боем*", тобто згадані вище побої.

Оперуючи виключно термінами, використаними у назвах справ, але не вникаючи у їхній зміст, можна визначити кількість матеріалів про побої (898 од.зб.) та образи-"*обиды*" (721 од.зб.). Але такий поділ був би некоректним, тому що не дає об'єктивної інформації про зміст справ і насправді не розрізняє їх. Тому вважаємо правильним наводити сумарну

кількість таких матеріалів - 1619 од.зб. (ДАБО - 48, ДАПО - 3, ДАСО - 210, ДАХО - 425, ДАЧО - 933). Дуже близькими до наведених кримінальних справ є справи про погрози і замах. Вони також відносилися до кримінальних (навіть якщо мова йшла лише про усну погрозу). Матеріалів такого характеру було виявлено в архівосховищах 48 (ДАБО - 1, ДАСО - 9, ДАХО - 13, ДАЧО - 25).

Окремо виділяємо найменшу за кількістю групу матеріалів, яку складають апеляційні справи. Вони надходили від осіб, незадоволених рішеннями судів (як по кримінальних, так і по цивільних справах), що вважалися нижчими інстанціями відносно повітових судів. У фондових описах назви таких справ, як правило, складені за наступним шаблоном - *“Дело о недовольстве решением по делу...”* (далі називалися основні фігуранти у справі та її суть). Було виявлено лише 21 матеріал такого характеру (ДАСО - 6, ДАХО - 11, ДАЧО - 4).

* * *

Фігурантами у справах повітових судів виступали представники різних соціальних груп: дворяни, селяни, купці, міщани та інш. Представники дворянства розглядаються у понад 6,5 тис. справ повітових судів (до цієї категорії, окрім дворян, включаємо представників чиновництва, частина яких не була дворянами). Зокрема, у ДАБО - 356, ДАПО - 19, ДАСО - 1509, ДАХО - 3064, ДАЧО - 1663 од.зб.

Найбільша після дворян кількість справ стосується селян - близько 4,4 тис. Причому поміщицькі селяни тут фігурують більш ніж у 2 рази частіше, ніж державні. Щоправда, у документах повітових судів проходять представники козацького стану (понад 1,5 тис. справ). Якщо взяти до уваги той факт, що рядове козацтво було переведене до числа державних селян Катериною II, то справи про них можна об'єднати. У такому випадку справ, де фігурували державні селяни, ставало навіть більше, ніж тих, де йшлося про поміщицьких.

Враховуючи цей фактор, наведемо окремо по архівах кількість справ, де фігурують селяни і козаки без поділу перших на поміщицьких і державних. У ДАБО - 175 та 116, ДАПО - 17 та 7, ДАСО - 886 та 265, ДАХО - 1498 та 93 і ДАЧО - 1774 та 1161 од.зб. відповідно.

Дещо менше у провадженні повітових судів було справ щодо представників таких станів, як міщани і купці (730 та 261 справ відповідно). Причому слід відмітити, що справи про купців та міщан датовані в основному XIX ст. Так, у ДАБО - 52 та 30, ДАПО - 1 та 0, ДАСО - 102 та 31, ДАХО - 48 та 63, ДАЧО - 529 та 137 справ, присвячених відповідно представникам міщанства і купецтва.

Найменше представлено у справах повітових судів однодворців - 128 справ, з яких у ДАСО - 38, ДАХО - 90 од.зб. Така незначна кількість пов'язана з тим, що на українських землях однодворці з'явилися як переселенці лише у 5-ти губерніях: Харківській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській. Самі ж вони були окремою внутрішньостановою групою державних селян у царській Росії, що складалася з нащадків дрібних російських служивих людей, які в кінці XVI-XVII ст. несли дозорну і сторожову службу на південних і південно-східних кордонах Московської держави. Після організації на початку XVIII ст. регулярної армії з них утворили

особливу групу державних селян, які володіли жалуваними або придбаними у приватну власність землями, платили подушну податі і мали більшу свободу в розпорядженні своїми земельними ділянками⁹.

У 325 справах з фондів повітових судів фігурують священики (ДАБО - 25, ДАПО - 2, ДАСО - 62, ДАХО - 76, ДАЧО - 160). До уваги були взяті лише ті справи, де священики виступали як одні з основних фігурантів¹⁰.

Таким чином, було виявлено, близько 5,2 тис. справ повітових судів, де фігурують представники непривілейованих верств населення (ДАБО - 254, ДАПО - 32, ДАСО - 1047, ДАХО - 1579, ДАЧО - 2302). Слід зазначити, що такий поділ на групи і визначення кількості справ є досить умовними. В одній справі основними фігурантами могли паралельно виступати представники привілейованих станів, селяни, міщани, однодворці, купці і священики (останні дві групи ми не відносимо ні до привілейованих верств населення, ні до нижчих).

Справи, присвячені представникам тих чи інших соціальних категорій можна також поділяти на різні групи. Наприклад, з некримінальних матеріалів повітових судів, що стосуються представників непривілейованих соціальних груп, можна виділити окремо справи про рекрутські набори. Їхня кількість досить незначна - 47 (ДАБО - 3, ДАСО - 14, ДАХО - 14, ДАЧО - 16).

Приблизно стільки ж справ присвячено кріпосним селянам (поміщицьким і державним), які намагалися добитися звільнення від кріпосної залежності, доводячи у різний спосіб або своє відповідне походження, або незаконність закріпачення. До цієї групи увійшли 43 од.зб. (ДАСО - 10, ДАХО - 13, ДАЧО - 20).

Щодо представників привілейованих станів, зокрема дворянства, то з ними тісно пов'язані справи про скоєння посадових злочинів чи порушень (перевищення меж службових повноважень, ухилення від служби, халатність тощо). Вони стосуються представників чиновницького апарату - вихідців, як правило, з дворянського стану. Таких справ у досліджених фондах було виявлено 131 (ДАБО - 7, ДАСО - 24, ДАХО - 93, ДАЧО - 7).

Таким чином, кількісну характеристику матеріалів повітових судів Лівобережної України, що збереглися у фондах низки архівних установ України і частково Росії, можна давати за різними параметрами: за станом збереження, юридичною тематикою, соціальною приналежністю фігурантів у тих чи інших справах тощо. Такий аналіз дозволяє конкретніше визначити напрямки історичної і юридичної наук, де можна використовувати матеріали цих установ в якості джерела. Це, у свою чергу, стимулюватиме дослідників активніше залучати документацію повітових судів до наукового обігу, збагачуючи таким чином джерельну базу своїх досліджень.

⁹Щербак М.Г., Щербак Н.О. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / Вісник Київського університету. - 1991. - №3. - С.36-40; Ярмыш О.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. - К., 1992. - 188 с.; Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-полицейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. - 1917 р.): Автореф. дис. ... докт. істор. наук. - К., 1993. - 43 с.; Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; Талдикін О.В. Адміністративно-полицейський апарат царизму в Україні у XVII - першій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861

р. в Україні (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Харків, 2002. - 19 с.; *Городницька Л.В.* Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2002. - 19 с.; *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія. - Вінниця: О.Власюк, 2005. - 516 с.; *Володько В.В.* Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті - перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - К., 2007. - 23 с. та інш.

²*Падох Я.* Суди і судовий процес старої України: Нарис історії. - Нью-Йорк та ін., 1990. - 128 с.; *Маузолато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. - 2002. - №7. - С.69-82; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 520 с.; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. - Київ-Львів, 2005. - 132 с. та інш.

³Державний архів Брянської області містить значну кількість різноманітних матеріалів приватних осіб і установ з території Гетьманщини, яка відносилася до складу Лівобережної України. У результаті адміністративних перетворень першої половини XX ст. частина земель колишньої Гетьманщини, а пізніше - Чернігівської губернії, опинилася у складі сучасної Брянської області. Як наслідок, документація, що стосувалася цих територій, була передана до фондів Брянського держархіву.

⁴Див.: *Дестярьов С.І.* Матеріали повітових судів як джерело до генеалогічних досліджень // Сумська старовина. - №XX. - 2006. - С.68-86; *Він же.* Спадково-майнові справи повітових судів Лівобережної України кінця XVIII - першої половини XIX ст. як історичне джерело // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. - Рівне: РДГУ, 2006. - Вип. 10. - С.216-221 та інш.

⁵Повітові земські суди були запроваджені універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. Пізніше повітові суди перебрали на себе їхні функції. Функції новостворених судів були набагато ширшими, ніж у повітових земських, тому що одночасно до повітових судів перейшли функції підкоморських судів, а також до їх компетенції були включені межові, кримінальні та інші справи. Указом Павла I від 30 листопада 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини повітові земські суди були відновлені і, перебравши на себе всі функції повітових судів, проіснували до 1831 р. Таким чином, повітові земські суди у 1796 р. отримали повний обсяг повноважень повітових судів. Фактично була лише змінена назва "повітовий суд" на "повітовий земський суд". Як наслідок, повітовий земський суд періоду 1763-1782 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. - це різні установи з аналогічними назвами. В той же час, повітовий суд періоду 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. є однією й тією ж установою, що з часом лише змінювала назву. Див.: *Дестярьов С.І.* Повітові суди як елемент судової системи Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. - №II-III. - 2007. - С.189.

⁶*Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. - М.: Изд-во "Высшая школа", 1968. - С.134; Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М., 1987. - С.179.

⁷Центральний державний історичний архів України у м.Київ. - Ф.1704. - Оп.1. - Спр.1. - 17 арк.

⁸Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. - К., 1982. - С.3-4.

⁹*Чехович В.А.* Однодворці // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: *Ю.С.Шемчученко* (голова редкол.) та ін. - Т.4. Н-П. - К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. - С.244-245.

¹⁰Священники фігурували у багатьох кримінальних справах, але їхня функція полягала лише в проведенні щодо підозрюваних у скоєнні злочину т.зв. "священнического увещевания".

DEHTYARYOV S.I.

Archive Funds of Povit Courts of Leftbank Ukraine (Quantitative Characteristics)

The author makes an attempt to define the quantity characteristics of archive materials from the povit courts of Leftbank Ukraine which are kept in archives of Kyiv, Poltava, Sumy, Kharkiv, Chernihiv and Bryans'k (Russia).

Отримано 23.08.2007.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**АРХІВНІ ФОНДИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(кількісна характеристика)***

Автор робить спробу за різними параметрами визначити кількісні характеристики архівних матеріалів з фондів повітових судів Лівобережної України, що зберігаються в архівосховищах Києва, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова та Брянська (Росія).

Останнім часом історична наука збагатилася комплексами джерел, що досі не використовувалися у дослідженнях істориків. Цей процес стимулює науковців до створення робіт на нові, недосліджені ще теми (або такі, що розглядалися однобоко, через призму радянської ідеології). З'являються праці українських вчених, присвячені історії різних верств населення, зокрема дворян та козацької старшини; досліджується історія різноманітних державних і релігійних структур, таких як жандармсько-поліцейські, судові, адміністративні, церковні установи тощо¹. Стали доступними наукові праці істориків з числа представників вітчизняної діаспори, перекладаються і видаються дослідження зарубіжних істориків².

Це зумовлює необхідність джерелознавчого аналізу нових фактів і матеріалів, що вводяться до наукового обігу. У зв'язку з цим великого науково-практичного значення набуває детальне дослідження матеріалів судових органів в Україні періоду Російської імперії, зокрема документів повітових судів, які комплексно ще не були введені до наукового обігу.

З цією метою нами були досліджені архівні фонди повітових та повітових земських судів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м.Київ (далі - ЦДІАУК) та державних архівах Брянської (Російська Федерація) (далі - ДАБО)³, Полтавської (далі - ДАПО), Сумської (далі - ДАСО), Харківської (далі - ДАХО) та Чернігівської (далі - ДАЧО) областей.

Під час цієї роботи були виявлені різноманітні за характером і змістом документи цих установ. Матеріали повітових судів, що діяли на території Лівобережної України, містять важливу інформацію для вивчення окремих аспектів: соціально-економічної та суспільно-політичної історії, генеалогічних та краєзнавчих досліджень тощо⁴.

Повітові суди були запроваджені згідно з “Учреждением о губерниях” (1775 р.), а скасовувалися судовою реформою 1864 р. З приходом до влади Павла І на землях колишньої Гетьманщини була зроблена спроба відновити елементи автономії, які були скасовані Катериною ІІ. У цей час повітові суди отримали назву повітових земських. На функціях цих установ це не відбилося, а назва “повітовий суд” була відновлена у 1831 р.⁵

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 -

“Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)”.

Повітові суди були становими судовими органами першої інстанції (з виборними з-поміж дворян повіту суддею та засідателями). На них покладалося вирішення справ місцевого (повітового) дворянства⁶. Розглядаючи справи дворянського, а згодом і деяких інших станів, повітові суди накопичували у своїх архівах велику кількість документів, що містять важливу інформацію про різні верстви населення та окремих їхніх представників, відносини між ними, умови життя, події, що відбувалися наприкінці XVIII - 60-х роках XIX ст. тощо. Повітові суди виконували також низку адміністративних та нотаріальних функцій.

У вищеназваних архівосховищах у фондах повітових судів донині збереглося близько 18,2 тис. справ.

* * *

Під час роботи з даним джерелом було приділено увагу стану збереженості документів. Він не однаковий. Частина справ дійшла до нас добре збереженою, про що свідчить цілісність і закінченість справ за змістом, їх велика кількість по конкретних судах, добра збереженість паперу, чіткий текст. Інша частина збереглася значно гірше (справи часто розшиті, в них збереглися не всі аркуші, папір часто запліснявілий і ламкий, чорнила місцями стерті або розмиті, затухаючий текст).

Матеріали повітових судів з фондів ЦДІАУК виявити було найважче. Це пов'язано з тим, що тут зберігаються 33 фонди повітових земських судів. З них лише у 13-ти містяться справи досліджуваних нами установ: Борзнянський (Ф.1509), Гадяцький (Ф.1704), Городницький (Ф.1505), Кобеляцький (Ф.12), Конотопський (Ф.1702), Кременчуцький (Ф.1294), Мглинський (Ф.1729), Новгород-Сіверський (Ф.1731), Новозибківський (Ф.1730), Пирятинський (Ф.1732), Суразький (Ф.1734), Хорольський (Ф.1735) повітові суди. Матеріали 15-ти фондів охоплюють період з 1763 до 1781 рр. А у 5-ти фондах повітових земських судів (Зіньківський - Ф.1727, Полтавський - Ф.1697, Прилуцький - Ф.1701, Сосницький - Ф.1503, Чернігівський - Ф.47) - змішані справи 1763-1781 та 1797-1823 рр.

Кількість справ повітових земських судів періоду 1797-1823 рр. у фондах цих установ, що зберігаються у ЦДІАУК незначна (менше 40). Це пояснюється також переміщенням архівних справ з них до інших фондів чи архівосховищ. Наприклад, у фонді Гадяцького повітового земського суду (Ф.1704) у 60-80-х роках XX ст. зберігалися 52 од.зб., які хронологічно охоплювали 1766-1799 рр. Нині у цьому фонді залишилася одна справа, датована 1811 р. (справа навіть не вписується у колишні хронологічні межі фонду, тому можна припустити, що склад фонду змінився на 100%)⁷.

У фондах ДАСО матеріали Роменського повітового суду представлені лише однією справою за 1788 р. (Ф.1170); Глинського - двома за 1789 та 1796 рр. (Ф.713). Невелика кількість справ (всього 44) збереглася від Недригайлівського повітового суду (Ф.708). Усі вони датовані кінцем XVIII ст. (1780-1797 рр.). Майже такою ж кількістю справ (всього 40) представлені матеріали Білопільського повітового суду (Ф.704).

Краще збереглися матеріали повітових судів Миропільського (Ф.706) - 118, Лебединського (Ф.763) - 139, Сумського (Ф.747) - 392, Глухівського (Ф.630) - 210, Кролевецького (Ф.596) - 323 од.зб.

Великою кількістю документів представлені матеріали Конотопського (Ф.582) та Охтирського (Ф.746) повітових судів - 903 та 854 од.зб. відповідно.

Матеріали досліджуваних установ, представлені в ДАЧО, збереглися гірше, хоча загальна їх кількість значно більша, ніж в ДАСО. Так, від Березнянського повітового суду (Ф.479) до нас дійшли 3 справи, Козелецького (Ф.380) - 45, Новгород-Сіверського (Ф.557) - 21, Остерського (Ф.575) - 35, Сосницького (Ф.456) - 15. Краще збереглися матеріали Борзнянського повітового суду (Ф.405) - 204 справи, Городнянського (Ф.433) - 169, Ніжинського (Ф.352) - 132, Чернігівського (Ф.245) - 336. Найбільша кількість справ залишилася від Прилуцького повітового суду (Ф.622) - 5106.

Щодо ДАХО, то тут документація повітових судів у цілому представлена найкраще порівняно з іншими архівами. Загальна кількість справ тут дещо менша, ніж в ДАЧО (5860 од.зб.). В ДАХО ці матеріали представлені по дев'яти повітах, а в ДАЧО - по десяти, і кількість справ по кожному окремому суду в ДАХО значно більша, ніж в ДАЧО (виключенням є лише Прилуцький повітовий суд Чернігівської губернії, від якого збереглося 5106 справ). Найменша кількість матеріалів тут збереглася від Старобільського (Ф.290) та Золочівського (Ф.1016) повітових судів Харківщини - 70 і 114 справ відповідно.

Дещо краще збереглися фонди Харківського суду (Ф.292) - 304 од.зб. Найкраще збережені матеріали повітових судів Богодухівського (Ф.282) - 1268, Валківського (Ф.284) - 732, Волчанського (Ф.285) - 504, Зміївського (Ф.286) - 675, Ізюмського (Ф.287) - 1622 та Куп'янського (Ф.288) - 571 од.зб.

Найгірша по Лівобережній Україні збереженість даного джерела в ДАПО. Загалом у цьому архіві зберігається більше 30 справ повітових судів Лівобережної України, які розміщені у дев'яти фондах: Гадяцький повітовий суд (Ф.13) - 1, Зіньківський повітовий земський (Ф.16) - 2, Городиський повітовий (Ф.567) - 2, Хорольський повітовий (Ф.569) - 3, Лохвицький повітовий земський (Ф.575) - 1, Кременчуцький повітовий (Ф.794) - 1, Полтавський повітовий (Ф.798) - 1, Лохвицький повітовий (Ф.857) - 1, Пирятинський повітовий (Ф.1005) - 12, Лубенський повітовий (Ф.1033) - 5, Миргородський повітовий (Ф.1034) - 8 од.зб.

Причини такого стану речей цілком об'єктивні і поважні. У 1943 р. під час відступу фашистами були знищені майже всі архіви Полтавщини. В тому числі було зруйновано обласний архів разом з усіма документами, які не були евакуйовані. Тільки в цьому архіві було знищено 2689 архівних фондів (1572795 справ), не враховуючи великої кількості неописаних документів. Усі ці документи охоплювали період історії з 1648 до 1940 рр.⁸ Матеріали повітових судів Полтавщини, ймовірно, були знищені разом з іншими архівними документами.

Фонди повітових судів території колишньої Гетьманщини ДАБО незначні за кількістю. Так, у фонді Мглинського повітового земського суду (Ф.98) збереглося 78, Стародубського (Ф.254) - 287, Новозибківського (Ф.167) - 13, Мглинського повітового (Ф.94) - 45, Суразького (Ф.110) - 114, Стародубського (Ф.135) - 22, Новозибківського (Ф.160) - 156 та Погарського (Ф.145) - 1 од.зб.

* * *

Матеріали повітових судів можна умовно поділити на такі основні категорії:

1. Документи державних установ, у тому числі і внутрішня документація самих повітових судів. До числа цих матеріалів ми відносимо різноманітні укази вищих установ та рапорти і повідомлення нижчих; листування повітових судів з іншими установами; книги, куди записувалися акти купівлі-продажу, дарування, приходу-розходу коштів, повідомлення; журнали засідань суду; формулярні списки та заяви чиновників суду (далі - *внутрішні* документи чи матеріали).

2. *Цивільні* справи про спадкування; купівлю-продаж чи дарування майна; суперечки за маєтки чи земельні ділянки; борги та штрафи; призначення опікунів над майном та дітьми померлих дворян; з'ясування належності до того чи іншого стану; порушення статутів продажу; посадові порушення і т.п. До цієї ж категорії відносимо ті архівні справи, де документально зафіксовані нотаріальні дії повітових судів (затвердження т.зв. "*купчих*" документів, спадщини тощо).

3. *Кримінальні* справи, пов'язані з вбивствами, розбоєм, крадіжками, втечами селян від своїх власників, народженням (і часто при цьому вбивством) незаконних дітей, підробкою грошей, документів і мір, самогубствами, бунтами чи підбурюваннями до них, корчемством і т.п.

Усі три категорії архівних справ представлені досить широко. Поділ на такі категорії був зумовлений змістом архівних справ. Найгірше всі три категорії справ представлені матеріалами повітових судів, що зберігаються у ДАБО, ДАПО і ЦДІАУК. Першу категорію матеріалів у фондах ДАБО містять близько 100 справ, другу - близько 370, а третю - дещо менше 300. Інші два названих архіви нараховують надто незначну кількість справ повітових судів в цілому, і оперувати такими цифрами уявляється некоректним. Наприклад, у ДАПО їх загальна кількість - близько 40 (саме з цієї причини ми не в усіх випадках наводимо кількість матеріалів повітових судів тієї чи іншої групи, що зберігаються у ДАПО та ЦДІАУК).

Понад 4 тис. архівних справ з фондів повітових судів відносяться до категорії внутрішніх документів. Найбільше таких матеріалів зберігається у держархіві Чернігівської області (понад 1,6 тис. од.зб.). Не набагато менше їх зберігається і у держархіві Харківської області (понад 1,4 тис. од.зб.). Матеріали цієї категорії можна поділяти на різні групи залежно від ознак, що їм притаманні.

З-поміж архівних справ цієї категорії особливу увагу привертають ті, де містяться формулярні списки чиновників і службовців повітових судів. Такі матеріали є цінним джерелом до вивчення історії розвитку чиновницького апарату Російської імперії, зокрема на лівобережних українських землях, а також під час генеалогічних досліджень. Концентровано формулярні списки містяться у 71 архівній справі повітових судів (ДАБО - 3, ДАСО - 10, ДАХО - 3, ДАЧО - 55). Епізодично такі списки зустрічаються в архівних справах, де містяться укази, рапорти, циркуляри, що надходили до даних установ.

Діяльність багатьох державних установ кінця XVIII-XIX ст. знаходила своє відображення у журналах їх засідань. Не були винятком і повітові суди. Журнал засідань установи для офіційного діловиробництва Російської імперії досліджуваного періоду був основною формою фіксації обговорення і вирішення тих чи інших питань. З-поміж повітових установ дореформеного періоду саме журнали таких судових органів, як земські або повітові суди, викликають найбільший інтерес. В архівних фондах повітових судів відклалися значна кількість таких журналів - 1168 од.зб., з яких у ДАБО - 21, ДАСО - 345, ДАХО - 373, ДАЧО - 429.

Кожна цивільна чи кримінальна справа, що була у провадженні повітового суду, обов'язково містила виписки з журналів засідань стосовно даного питання.

Коло питань, що вирішувалися повітовими судами, їхні повноваження, внутрішній розпорядок, склад досить детально висвітлювали також у т.зв. *“книгах записів”* цих установ. До таких *“книг”* заносилися факти укладання різноманітних угод (купівлі-продажу, даріння тощо), фіксувалися витрати коштів чи їх надходження до повітових судів і т.п. Такі матеріали в архівах представлені 1791 од.зб. (ДАБО - 38, ДАСО - 412, ДАХО - 833, ДАЧО - 508).

* * *

До категорії цивільних справ відноситься більшість архівних матеріалів - понад 8 тис. Найбільше цивільних справ повітових судів збереглося у ДАХО (близько 3,2 тис. од.зб.). Велика кількість таких матеріалів збереглася і в ДАСО та ДАЧО (2,1 тис. та понад 2,4 тис. од.зб. відповідно). З їх числа також можна виокремити різні групи матеріалів.

Матеріали повітових судів Лівобережної України детально відображають різноманітні відносини між представниками різних верств населення, особливо дворянства. Велику частку, зокрема, становлять справи майнового характеру.

Серед них, наприклад, спадкові. Кількість справ повітових судів, присвячених спадкуванню чи розподілу спадкового майна, досить велика. У ДАСО зберігається близько 700 справ, присвячених регулюванню спадкових відносин. У фондах ДАЧО - близько 470. Трохи менша кількість спадково-майнових справ повітових судів зберігається і у фондах ДАХО - близько 400. В ДАБО - близько 90 справ. Найменше справ цієї категорії зберігається у ДАПО - 2. Таким чином, загальна кількість спадкових справ, що збереглися донині, становить понад 1,6 тис. од.зб.

Близькими до спадкових були справи опікунські. У фондах повітових судів їх відклалося відносно небагато - 71 од.зб. (ДАБО - 20, ДАСО - 16, ДАХО - 12, ДАЧО - 23). У таких справах розглядалися питання призначення опікуна над дітьми чи майном померлого дворянина, інколи - скарги на опікуна з боку родичів померлого (як правило, якщо вони розраховували отримати частку майна) або селян, які були приписані до опікуваних маєтків (при жорстокому поводженні з ними).

Розглядалися повітовими судами також справи стосовно питань володіння закладами і підприємствами та ведення торгівлі (мається на увазі постійна торгівля з метою отримання прибутків, а не разовий продаж майна). До таких закладів і підприємств відносяться млини, шинки, горілчані, цукрові, цегляні заводи тощо. Щодо торгівлі, то повітові суди частіше розглядали

справи стосовно продажу горілчаних напоїв, що було монополією держави. У фондах повітових судів відклалися незначна кількість справ такого характеру - лише 127 (ДАБО - 1, ДАСО - 24, ДАХО - 56, ДАЧО - 46).

Близько 100 од.зб. з фондів повітових судів присвячені розмежуванню земельних наділів (ДАСО - 26, ДАХО - 67, ДАЧО - 8). Справ, пов'язаних з суперечками навколо земельних володінь - понад 1,1 тис. Найбільшою є кількість справ повітових судів про суперечки щодо володіння маєтками - близько 2 тис. Понад 1,3 тис. справ повітових судів присвячені купівлі, продажу, оренді чи дарінню різного майна, худоби, земель, маєтків.

Серед цивільних справ досліджуваних установ помітне місце посідають ті, що присвячені боргам. Джерелом боргів могли служити несплата коштів за оренду майна (як правило, землі), неповернення (або несвоєчасне повернення) позичених коштів, несплата грошей за т.зв. "*винный откуп*" (право виготовляти і продавати певну кількість горілчаних напоїв, яке держава могла надавати приватним особам за окрему плату) тощо. Ситуації, коли боргові суперечки вирішувалися судом, були дуже розповсюдженим явищем. Про це свідчить досить велика кількість таких справ в архівних фондах повітових судів - 762 од.зб. (ДАБО - 26, ДАСО - 91, ДАХО - 213, ДАЧО - 432).

В окрему групу з числа цивільних справ можна виділити справи про штрафи та стягнення. Вони, як правило, невеликі за обсягом і містять документи, пов'язані з покаранням у вигляді штрафу на користь держави чи погашенням збитків, нанесених приватним особам. Про це свідчать навіть назви справ, де акцентується увага не на скоєному правопорушенні, а на конкретному виді покарання, призначеному повітовим судом. Таких справ було виявлено 276 (ДАБО - 9, ДАПО - 1, ДАСО - 120, ДАХО - 103, ДАЧО - 43).

* * *

До категорії кримінальних матеріалів відносяться понад 6 тис. архівних справ. Найбільше кримінальних справ збереглося у ДАЧО (понад 2,8 тис. од.зб.). У ДАСО і ДАХО таких справ нараховується 1,2 тис. та понад 1,8 тис. відповідно. З-поміж матеріалів цієї категорії нами також було виділено низку окремих груп справ.

Якщо до числа кримінальних справ майнового характеру відносити лише ті, де йдеться про завдання матеріальних збитків, а саме - незаконні вирубки дерев, покоси, знищення межових знаків і т.п. (не враховуючи справи, пов'язані з крадіжками і пограбуваннями). Їхня кількість становить 392 од.зб. (ДАБО - 27, ДАСО - 97, ДАХО - 125, ДАЧО - 143).

Якщо включити сюди справи про пограбування, крадіжки, підпали, то загальна кількість справ буде становити 2866 од.зб. (ДАБО - 118, ДАСО - 576, ДАХО - 699, ДАЧО - 1473).

До кримінальних злочинів економічного характеру відносилося т.зв. корчемство, тобто не санкціоновані державою виготовлення і продаж горілчаних напоїв (це була монополія держави). Архівосховища містять 48 таких справ (ДАБО - 2, ДАСО - 23, ДАХО - 22, ДАЧО - 1).

Найбільшу частку серед кримінальних справ займають згадані документи про грабежі та крадіжки майна і грошей - 1837 (ДАБО - 69, ДАСО - 365, ДАХО - 521, ДАЧО - 882); розбійні напади та вбивства (ці злочини нами об'єднані в одну категорію, тому що, як правило, були невід'ємними

складовими одне одного) - 802 (ДАБО - 66, ДАСО - 163, ДАХО - 203, ДАЧО - 370); підпали майна та маєтків - 637 (ДАБО - 22, ДАСО - 114, ДАХО - 53, ДАЧО - 448) та втечі селян від своїх господарів і переховування таких втікачів - 590 од.зб. (ДАБО - 18, ДАСО - 107, ДАХО - 388, ДАЧО - 77).

Близькими до останньої групи кримінальних справ є справи про заарештованих бродяг та безпаспортних селян. Хоча ми виділяємо їх в окрему групу, велика їх частина врешті-решт присвячувалася селянам, які втекли від свого власника чи уникали рекрутського набору, але причиною їхнього арешту стали відсутність документів чи підозріла поведінка (факт їхньої втечі розкривався пізніше у ході розслідування). Таких справ у фондах повітових судів відклалося 312 (ДАБО - 23, ДАСО - 61, ДАХО - 89, ДАЧО - 139).

Представники непривілейованих станів мали досить обмежене коло соціальних прав і були недостатньо захищені від проявів свавілля представників вищих соціальних груп. Як наслідок, саме серед них у більшості випадків мали місце такі явища, як незаконнонароджені діти. І саме представники цих верств в основному були фігурантами (як виконавцями, так і постраждалими) у справах про статеві злочини.

Народження дітей поза шлюбом переслідувалося законом і розцінювалося як злочин. До того ж це явище здебільшого супроводжувалося вбивством дитини, щоб уникнути відповідальності перед законом, або ж таких дітей таємно підкидали іншим людям. Серед матеріалів повітових судів таких справ - 167 (ДАБО - 6, ДАСО - 41, ДАХО - 42, ДАЧО - 78).

Справ про статеві злочини серед матеріалів повітових судів було виявлено 99 (ДАБО - 6, ДАСО - 15, ДАХО - 44, ДАЧО - 34).

130 справ даних установ присвячені таким злочинам, як фальшування грошей (монет і асигнацій), документів і мір (ДАБО - 9, ДАСО - 26, ДАХО - 37, ДАЧО - 58). Причому більша їх частина (78 справ) присвячена саме фальшуванню документів і мірил (ваги, об'єму і т.п.).

Майже така сама кількість справ присвячена проявам непокори: підбурюванням до бунтів, бунтам, непокорі представникам влади - 121 од.зб. (ДАБО - 5, ДАСО - 28, ДАХО - 51, ДАЧО - 37). Безпосередньо виступам селян проти своїх власників чи управителів поміщицькими маєтками присвячено дуже мало матеріалів (менше 20 справ). Більшість документів висвітлюють факти непокори державним службовцям судових і поліцейських органів.

Значна частина кримінальних справ, що знаходилися у виробництві повітових судів, присвячена нанесенню образ і побоїв. Ці справи дуже важко розрізнити. Це пояснюється специфічною юридичною термінологією того періоду. Справа у тому, що однозначно можна охарактеризувати справи про побої - це нанесення тілесних ушкоджень. Що ж стосується образ, то без детального ознайомлення зі справою не можна сказати, про що вона. Образа у тогочасній термінології називалася "*обида*" (рос.). Це могла бути образа як нанесена словами, так і т.зв. "*обида боем*", тобто згадані вище побої.

Оперуючи виключно термінами, використаними у назвах справ, але не вникаючи у їхній зміст, можна визначити кількість матеріалів про побої (898 од.зб.) та образи-"*обиды*" (721 од.зб.). Але такий поділ був би некоректним, тому що не дає об'єктивної інформації про зміст справ і насправді не розрізняє їх. Тому вважаємо правильним наводити сумарну

кількість таких матеріалів - 1619 од.зб. (ДАБО - 48, ДАПО - 3, ДАСО - 210, ДАХО - 425, ДАЧО - 933). Дуже близькими до наведених кримінальних справ є справи про погрози і замах. Вони також відносилися до кримінальних (навіть якщо мова йшла лише про усну погрозу). Матеріалів такого характеру було виявлено в архівосховищах 48 (ДАБО - 1, ДАСО - 9, ДАХО - 13, ДАЧО - 25).

Окремо виділяємо найменшу за кількістю групу матеріалів, яку складають апеляційні справи. Вони надходили від осіб, незадоволених рішеннями судів (як по кримінальних, так і по цивільних справах), що вважалися нижчими інстанціями відносно повітових судів. У фондових описах назви таких справ, як правило, складені за наступним шаблоном - *“Дело о недовольстве решением по делу...”* (далі називалися основні фігуранти у справі та її суть). Було виявлено лише 21 матеріал такого характеру (ДАСО - 6, ДАХО - 11, ДАЧО - 4).

* * *

Фігурантами у справах повітових судів виступали представники різних соціальних груп: дворяни, селяни, купці, міщани та інш. Представники дворянства розглядаються у понад 6,5 тис. справ повітових судів (до цієї категорії, окрім дворян, включаємо представників чиновництва, частина яких не була дворянами). Зокрема, у ДАБО - 356, ДАПО - 19, ДАСО - 1509, ДАХО - 3064, ДАЧО - 1663 од.зб.

Найбільша після дворян кількість справ стосується селян - близько 4,4 тис. Причому поміщицькі селяни тут фігурують більш ніж у 2 рази частіше, ніж державні. Щоправда, у документах повітових судів проходять представники козацького стану (понад 1,5 тис. справ). Якщо взяти до уваги той факт, що рядове козацтво було переведене до числа державних селян Катериною II, то справи про них можна об'єднати. У такому випадку справ, де фігурували державні селяни, ставало навіть більше, ніж тих, де йшлося про поміщицьких.

Враховуючи цей фактор, наведемо окремо по архівах кількість справ, де фігурують селяни і козаки без поділу перших на поміщицьких і державних. У ДАБО - 175 та 116, ДАПО - 17 та 7, ДАСО - 886 та 265, ДАХО - 1498 та 93 і ДАЧО - 1774 та 1161 од.зб. відповідно.

Дещо менше у провадженні повітових судів було справ щодо представників таких станів, як міщани і купці (730 та 261 справ відповідно). Причому слід відмітити, що справи про купців та міщан датовані в основному XIX ст. Так, у ДАБО - 52 та 30, ДАПО - 1 та 0, ДАСО - 102 та 31, ДАХО - 48 та 63, ДАЧО - 529 та 137 справ, присвячених відповідно представникам міщанства і купецтва.

Найменше представлено у справах повітових судів однодворців - 128 справ, з яких у ДАСО - 38, ДАХО - 90 од.зб. Така незначна кількість пов'язана з тим, що на українських землях однодворці з'явилися як переселенці лише у 5-ти губерніях: Харківській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській. Самі ж вони були окремою внутрішньостановою групою державних селян у царській Росії, що складалася з нащадків дрібних російських служивих людей, які в кінці XVI-XVII ст. несли дозорну і сторожову службу на південних і південно-східних кордонах Московської держави. Після організації на початку XVIII ст. регулярної армії з них утворили

особливу групу державних селян, які володіли жалуваними або придбаними у приватну власність землями, платили подушну подать і мали більшу свободу в розпорядженні своїми земельними ділянками⁹.

У 325 справах з фондів повітових судів фігурують священики (ДАБО - 25, ДАПО - 2, ДАСО - 62, ДАХО - 76, ДАЧО - 160). До уваги були взяті лише ті справи, де священики виступали як одні з основних фігурантів¹⁰.

Таким чином, було виявлено, близько 5,2 тис. справ повітових судів, де фігурують представники непривілейованих верств населення (ДАБО - 254, ДАПО - 32, ДАСО - 1047, ДАХО - 1579, ДАЧО - 2302). Слід зазначити, що такий поділ на групи і визначення кількості справ є досить умовними. В одній справі основними фігурантами могли паралельно виступати представники привілейованих станів, селяни, міщани, однодворці, купці і священики (останні дві групи ми не відносимо ні до привілейованих верств населення, ні до нижчих).

Справи, присвячені представникам тих чи інших соціальних категорій можна також поділяти на різні групи. Наприклад, з некримінальних матеріалів повітових судів, що стосуються представників непривілейованих соціальних груп, можна виділити окремо справи про рекрутські набори. Їхня кількість досить незначна - 47 (ДАБО - 3, ДАСО - 14, ДАХО - 14, ДАЧО - 16).

Приблизно стільки ж справ присвячено кріпосним селянам (поміщицьким і державним), які намагалися добитися звільнення від кріпосної залежності, доводячи у різний спосіб або своє відповідне походження, або незаконність закріпачення. До цієї групи увійшли 43 од.зб. (ДАСО - 10, ДАХО - 13, ДАЧО - 20).

Щодо представників привілейованих станів, зокрема дворянства, то з ними тісно пов'язані справи про скоєння посадових злочинів чи порушень (перевищення меж службових повноважень, ухилення від служби, халатність тощо). Вони стосуються представників чиновницького апарату - вихідців, як правило, з дворянського стану. Таких справ у досліджених фондах було виявлено 131 (ДАБО - 7, ДАСО - 24, ДАХО - 93, ДАЧО - 7).

Таким чином, кількісну характеристику матеріалів повітових судів Лівобережної України, що збереглися у фондах низки архівних установ України і частково Росії, можна давати за різними параметрами: за станом збереження, юридичною тематикою, соціальною приналежністю фігурантів у тих чи інших справах тощо. Такий аналіз дозволяє конкретніше визначити напрямки історичної і юридичної наук, де можна використовувати матеріали цих установ в якості джерела. Це, у свою чергу, стимулюватиме дослідників активніше залучати документацію повітових судів до наукового обігу, збагачуючи таким чином джерельну базу своїх досліджень.

⁹Щербак М.Г., Щербак Н.О. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / Вісник Київського університету. - 1991. - №3. - С.36-40; Ярмыш О.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. - К., 1992. - 188 с.; Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-полицейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. - 1917 р.): Автореф. дис. ... докт. істор. наук. - К., 1993. - 43 с.; Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; Талдикін О.В. Адміністративно-полицейський апарат царизму в Україні у XVII - першій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861

р. в Україні (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Харків, 2002. - 19 с.; *Городницька Л.В.* Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2002. - 19 с.; *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія. - Вінниця: О.Власюк, 2005. - 516 с.; *Володько В.В.* Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті - перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - К., 2007. - 23 с. та інш.

²*Падох Я.* Суди і судовий процес старої України: Нарис історії. - Нью-Йорк та ін., 1990. - 128 с.; *Маузолато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. - 2002. - №7. - С.69-82; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 520 с.; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. - Київ-Львів, 2005. - 132 с. та інш.

³Державний архів Брянської області містить значну кількість різноманітних матеріалів приватних осіб і установ з території Гетьманщини, яка відносилася до складу Лівобережної України. У результаті адміністративних перетворень першої половини XX ст. частина земель колишньої Гетьманщини, а пізніше - Чернігівської губернії, опинилася у складі сучасної Брянської області. Як наслідок, документація, що стосувалася цих територій, була передана до фондів Брянського держархіву.

⁴Див.: *Дестярьов С.І.* Матеріали повітових судів як джерело до генеалогічних досліджень // Сумська старовина. - №XX. - 2006. - С.68-86; *Він же.* Спадково-майнові справи повітових судів Лівобережної України кінця XVIII - першої половини XIX ст. як історичне джерело // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. - Рівне: РДГУ, 2006. - Вип. 10. - С.216-221 та інш.

⁵Повітові земські суди були запроваджені універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. Пізніше повітові суди перебрали на себе їхні функції. Функції новостворених судів були набагато ширшими, ніж у повітових земських, тому що одночасно до повітових судів перейшли функції підкоморських судів, а також до їх компетенції були включені межові, кримінальні та інші справи. Указом Павла I від 30 листопада 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини повітові земські суди були відновлені і, перебравши на себе всі функції повітових судів, проіснували до 1831 р. Таким чином, повітові земські суди у 1796 р. отримали повний обсяг повноважень повітових судів. Фактично була лише змінена назва "повітовий суд" на "повітовий земський суд". Як наслідок, повітовий земський суд періоду 1763-1782 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. - це різні установи з аналогічними назвами. В той же час, повітовий суд періоду 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. є однією й тією ж установою, що з часом лише змінювала назву. Див.: *Дестярьов С.І.* Повітові суди як елемент судової системи Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. - №II-III. - 2007. - С.189.

⁶*Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. - М.: Изд-во "Высшая школа", 1968. - С.134; Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М., 1987. - С.179.

⁷Центральний державний історичний архів України у м.Київ. - Ф.1704. - Оп.1. - Спр.1. - 17 арк.

⁸Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. - К., 1982. - С.3-4.

⁹*Чехович В.А.* Однодворці // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: *Ю.С.Шемчученко* (голова редкол.) та ін. - Т.4. Н-П. - К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. - С.244-245.

¹⁰Священники фігурували у багатьох кримінальних справах, але їхня функція полягала лише в проведенні щодо підозрюваних у скоєнні злочину т.зв. "священнического увещевания".

DEHTYARYOV S.I.

Archive Funds of Povit Courts of Leftbank Ukraine (Quantitative Characteristics)

The author makes an attempt to define the quantity characteristics of archive materials from the povit courts of Leftbank Ukraine which are kept in archives of Kyiv, Poltava, Sumy, Kharkiv, Chernihiv and Bryans'k (Russia).

Отримано 23.08.2007.